

MATEU CABOT

Professor de l'IES Joan Maria Thomàs / Professor associat de Filosofia de la UIB

Pensament crític a l'escola

El tema que voldria tractar, *Pensament crític a l'escola*, pareix un tema com a molt seriós, molt més si ho és per algú que prové i es dedica a la Filosofia, de tal manera que pareix que ha de córrer per camins d'abstracció i complexitat enverinada, que, al final, ens deixin a tots tal com estàvem al principi, en tot cas un poc més cansats. A més, aquesta sessió, convida, pel contrari, a plantejar-se el tema des d'un caire una mica més lúdic, permetent-nos certes llibertats formals, com a mínim.

Per tot això, he considerat si avui no seria el més adient emprar un mètode un tant especial i fer-ho des d'un tarannà menys acadèmic. El mètode el podríem anomenar de l'*exageració*. Com a tal, no figura en cap tractat de metodologia de la ciència, entre d'altres coses perquè no es pot dir que sigui un mètode *teòric*, deductiu i exacte. En tot cas seria un mètode pràctic, i com a tal crec que tots el fem servir alguna vegada. Consisteix a agafar els elements que intervenen en el problema concret que tinguem davant i exagerar, tot el que es pugui, aquells elements que hi entren. Si, una vegada exagerat, deixen de tenir sentit alguns dels elements, aquests es rebutgen. En cas contrari, han superat la prova i tenim més garanties que pot funcionar una solució per aquest camí. És a dir, el que fem és ampliar, fer gros, per tal de veure-hi més clar.

Pot ser que aquesta formulació sembli estranya. Podríem posar altres

exemples de mètodes «pràctics», el de la decantació si es vol. En termes físics o químics vol dir separar dos líquids immiscibles o el sòlid dissolt en un líquid. Quan ho apliquem a un problema el que fem és no fer *no-res*. Simplement el deixem passar, el deixem reposar un parell de dies i després hi tornem. Com en les males dissolucions, al cap dels dies unes substàncies es decanten i altres no. En el nostre cas, d'un problema embullós al cap d'uns dies algunes idees s'han decantat, s'han posat, han tocat terra, i altres han volat. Ja en tenim la solució.

Si aquest és el mètode que voldria emprar, el tarannà amb el qual el tracto es resumeix amb una paraula: ironia. El diccionari ens dona el significat corrent d'aquest terme: «figura retòrica que consisteix a expressar una intenció amb un llenguatge de significat aparentment contrari, com a retret o burla.» La ironia tal com la coneixem actualment prové del tractament que se'n va fer en el Romanticisme alemany. Resumint-ho molt, podria dir que es tracta d'una actitud conscient de l'existència caòtica i que davant d'ella pren una actitud de distanciament, no per allunyar-se definitivament d'ella, sinó per poder-la capir en la perspectiva de la infinitud. L'expressió mallorquina «de veres?» respon bastant a aquesta actitud. És una posició irònica de distanciament del que es planteja com a problema o com a solució al problema.

Suposo que el que voleu és que em deixi de mètodes i d'actituds i

comenci a parlar del tema, però és que ja fa estona que en parlo, des que he començat. Com a mínim el que vull dir amb l'anterior és que estem en un àmbit en el qual el *què* i el *com*, és a dir, la forma i el contingut, van junts, i que, llevat de quan fem plantejaments analítics, no es poden donar separats, o no s'han de donar separats si no volem que se'ns mori pel camí l'objectiu. Exagerant exemples per dir el mateix en forma de pregunta: té sentit o es pot obligar a algú a ser lliure? Es pot fomentar l'esperit d'iniciativa penant als tímids? Es pot fomentar la discussió lliure establint resultats finals? Com us ho deia: estic exagerant; potser podríem contestar que sí a alguna d'aquestes preguntes.

Però en tot cas, i molt més si contestem que «no», estem davant un altre problema: es pot realment «ensenyar» a ser crític, reflexiu, autònom, és a dir, a ser subjectes amb altes possibilitats d'adaptar-se racionalment al món? O simplement es pot «mostrar», «donar exemple», però no «ensenyar»? Aquesta és la qüestió ja que ens trobem en àmbits on separar forma i contingut no pareix que ens doni molt bon resultat. I si és així, què vol dir això de «mostrar»? Com es fa? Per ventura ara ja espereu que contesti aquestes preguntes. Però no ho faré, no perquè no vulgui, sinó perquè no ho sé. Puc dir com veig la diferència entre «mostrar» i altres tipus d'ensenyar, i que és el que *no* s'ha de fer, però la resta crec que pertany a l'àmbit de la contingència humana i difícilment

podem arribar a una resposta definitiva o quasi definitiva fora de les situacions en què es planteja.

Parlem, doncs, del que ens ha quedat per parlar.

L'any passat, en l'edició anterior de l'Escola d'Estiu, vaig encetar una xerrada en la qual les tres idees bàsiques eren:

1) La LOGSE adjudica al sistema d'ensenyament, i particularment a la Filosofia, la responsabilitat de fomentar i garantir l'adquisició d'una actitud reflexiva i crítica per part dels alumnes. A més, els principis i objectius de la LOGSE són clars: el que ens proposa no és únicament l'adquisició de coneixements, o aconseguir una determinada càrrega enciclopèdica, sinó

«consolidar una maduresa personal, social i moral que permeti d'actuar d'una forma responsable i autònoma, fomentar la capacitat d'anàlisi i valoració crítica de la realitat, participar de forma solidària en el desenvolupament i millora de l'entorn social, possibilitar el coneixement de les creences, les actituds i els valors de la nostra cultura, etc.».

2) L'adquisició d'aquesta actitud reflexiva i crítica no és quelcom circumstancial en el procés educatiu, sinó que n'és substancial, essencial, fins al punt que ens podem demanar si s'han assolit els objectius educatius si els alumnes no acaben amb aquesta actitud.

I a aquestes dues tesis, que es deriven directament de la lletra de la LOGSE, n'hi afegia una de conseqüències:

3) Aquest objectiu és difícilment assolible si —com pareix deduir-se d'una lectura simplista de la llei— tan sols es planteja com a objectiu de l'assignatura de Filosofia als darrers anys escolars i no com a tasca que s'ha de realitzar des del primers anys, des de l'educació infantil i primària, en tot el sistema educatiu.

Donaré per suposades aquestes tres tesis, és a dir, parlaré com si jo i, en principi, tots vosaltres hi estigués-

sim d'acord. He dit «en principi». Si és així, està clar que considero que l'adquisició d'un pensament reflexiu, crític, propi, és, no un dels objectius de l'ensenyament, sinó l'objectiu central que serveix de sostenidor, que estructura tots els altres, i que també considero que, a) en la lletra del nostre marc institucional està posat com a tal, no com un objectiu curricular «que s'ha d'aprendre», la qual cosa està bé, però que també; b) des del primer moment en què traduïm la lletra a pràctica ens fem enfora d'aquest objectiu.

Ara suposem que tenim clar que l'actitud reflexiva i crítica no es pot ensenyar, tal com ensenyem a sumar, ensenyem Geografia o ensenyem la teoria de la substància en Aristòtil, sinó que es pot fomentar, impulsar, permetre, reforçar, mostrar, i no com a part del programa d'una assignatura concreta, sinó a partir del fet de ser «professors», és a dir, de professar una determinada creença sobre una activitat humana anomenada «ensenyar». Si fem aquesta suposició encara tenim una qüestió per plantejar-nos: realment es pot fomentar (etc.) el pensament crític a l'escola? Realment tenim tanta potència ensinistradora? O només ho creiem i així al menys tenim un consol per al nostre objectiu i la nostra feina?

Dit d'una forma encara més exagerada: es pot ensenyar a pensar o ja està tot fet? És a dir: no funciona realment allò de «el qui val val i el qui no ja no té res a fer-hi»? És clar que no hi estem d'acord, perquè, si no, no estaríem aquí ni seríem el que som. Però sempre en queden dubtes; i no seria difícil trobar-ne detalls en la pràctica docent que exemplifiquen que no sempre creiem en les potencialitats de l'ensenyament.

A hores d'ara ja hi haurà en aquesta sala persones que m'atribueixin certes tesis molt radicals. M'agradaria ajudar-les resumint en ordre aquestes tesis que potser m'atribueixin. Creuen que jo penso i defenso aquí que en l'educació hi ha dues parts: una que val la pena, tal com ser reflexiu, crític, autònom; i una altra

que té una importància subalterna, tal com aprendre Matemàtiques, Geografia o Literatura. És a dir, que diferencio radicalment entre actitud i contingut, i que la primera, la que val la pena, és sols actitud i la segona, la subalterna, sols continguts. A més, la primera, que creuen que jo penso que, en el fons, és la única important, no es pot «ensenyar», que sobre ella graviten tots els condicionaments socials i culturals de tal manera que en el cas d'uns al·lots ells mateixos faran el procés i en altres al·lots no hi ha manera que es faci. Per tant, al cap i a la fi, realment nosaltres som una peça subsidiària en l'escola.

Als qui creguin que estic defensant això, els agrairia que esperessin fins al final. No és això que he resumit, unes tesis en el fons bastant irracionalistes, però, fins i tot, podem suposar —com el pitjor dels casos i seguint amb el mètode de la exageració— que sí, que és vera, que no tenim capacitat o potestat per aconseguir la nostra voluntat que els nostres alumnes aconseguixin aquella «maduresa personal, social i moral que permeti d'actuar d'una forma responsable i autònoma, etc.» que és l'objectiu que ens marca la LOGSE, i que aconseguir aquests objectius depèn d'una gran quantitat de factors dels quals nosaltres només en controlem una ínfima part. I aleshores què? Hem de plegar si volem ser coherents amb el que pensem? Fins i tot en aquest darrer cas trobem que la darrera no és una solució adient, les conseqüències absurdes que se'n deriven ens mostren que falla la pressuposició de la qual partim, és a dir, que ens ha passat per alt alguna cosa que fa canviar el resultat final.

Per això, tornem enrere. Quan parlem de «pensament crític» com a etiqueta que resumeix tot allò d'«actitud reflexiva i crítica, personalitat madura i autònoma, etc.» què volem dir?

Entre moltes altres coses el que volem dir és que som lliures respecte de les coses i de les circumstàncies en què vivim, que hem aconseguit distància respecte d'elles. Lliures no vol dir independents. Jo no sóc inde-

pendent del meu àmbit social, cultural, lingüístic, històric, etc., si no seria un desarrelat, però puc ser lliure respecte d'ell, puc arribar a un grau de maduresa, autonomia, etc. tal que aquestes circumstàncies no em determinin totalment i immediatament, que la tradició cultural en què visc em bloquegi les meves pautes de comportament, que el meu ambient social em determini fins i tot la meua manera de pensar, etc. Podríem prendre «ser crític» en aquest sentit. Mantenir una distància reflexiva vers el sentit comú, vers el que està determinat. No estar determinat en cap sentit per una pauta ja prefixada, sinó tenir sempre —o quasi sempre— la potestat d'agafar-ne distància.

Per què hauríem de mantenir un pensar crític? Perquè és la forma més humana de viure, de ser humana, d'emprar la nostra capacitat cultural, simbòlica, capacitat que ens col·loca per sobre fins i tot de la nostra constitució natural, com a animals que, malgrat tot, seguim essent. Som animals però gràcies al pensar no sols som animals, sinó més que animals.

Per què s'ha d'exigir el pensament crític? O, si volcu una formulació menys forta: per què l'hem de fomentar? Simplement per què ens dona la gana, per què ho diu la llei, o per què nosaltres som els professors i ells els alumnes? Per la gana o la llei no, pel darrer potser sí. Si nosaltres som aquí (i a l'aula) és per alguna cosa (i no fonamentalment perquè haguem aprovat unes oposicions), sinó més bé perquè hem fet un camí que ens col·loca en un altre pla que no és el dels nostres alumnes. Considerem que ser lliures val en sí mateix, i que tenir uns coneixements, unes actituds i uns procediments d'acció que no són purament els animals (opacs a qualsevol reflexió) és la condició per afermar aquesta llibertat.

A partir d'aquí podem reprendre les preguntes del principi i provar de mirar més lluny. Ser crític no és una cosa de ja tot i ara mateix. Per això considero fundada quasi sempre, però no transcendent o pertinent per al tema que ens ocupa, la queixa de

dir: la llei en el seu esperit ho diu, però en la pràctica és molt diferent. És clar que hem de protestar i lluitar per canviar tot allò que és un entrebanc per aconseguir els objectius, però això forma part de la mateixa feina i no n'és una contradicció o el senyal de la seva impossibilitat. Per contra, estariem en el paradís, el lloc sense discòrdia, i sobre la Terra els únics llocs sense discòrdia són els cementiris, i no tots.

Ser crític no és ja tot i ara mateix, sinó que és una *utopia*. Sabeu que la paraula «utopia» vol dir originàriament 'cap lloc, sense lloc, que no hi és'. Si sols fos així, seria una utopia un home amb quatre braços o un cotxe que no consumeix energia. Això no són utopies sinó quimeres. Una utopia és, segons el diccionari, un ideal irrealitzable. I un ideal és «allò que no té existència sinó en la imaginació i que respon a la idea que hom concep del perfecte», és a dir, una aspiració.

En aquest sentit la utopia és un motor que ens empeny en una determinada direcció, en la direcció d'acostar-nos més al que considerem perfecte. És irrealitzable, dèiem, però és que la perfecció és irrealitzable per definició; el que sí que és realitzable és el camí cap a la perfecció, cap a allò que considerem millor, més bo, més acostat a la perfecció.

Ser crític com a utopia voldria dir així que és allò que sempre hem d'aconseguir, que ens empeny, o estira, a fer i actuar en una direcció, i no en una altra. Ens podem queixar: «no ho aconseguirem mai totalment!» Potser, o segur, però: diu això alguna cosa en contra d'aquesta utopia? Si fos així seria com dir: visc però com que se que he de morir, no val la pena viure. A això podríem respondre: precisament per això val la pena viure, no ho valdria si fos a l'inrevés, no tendria sentit si no sabéssim com acaba la pel·lícula.

En tot cas, dona sentit al que fem. És acostar-se a l'ideal posant en pràctica el mateix ideal. I aquí no hi ha diferències entre mitjans i fins. Uns van junts amb els altres. És com

nedar: què es fa primer: s'aprèn a nedar o es fica un a l'aigua? Totes dues coses alhora, pel contrari, no es fa ni una cosa ni l'altra.

Abans d'acabar voldria afegir una conseqüència i una idea sobre la ironia, que l'havíem deixada de banda.

Conseqüència: la Filosofia és, realment i al marge d'imatges deformades, exercici continuat del pensament crític. D'acord amb això, i la història dels darrers vint-i-vuit segles ho demostra, la Filosofia no serveix per a res, si la comparem amb qualsevol tècnica o ciència; millor dit: no produeix res consumible. Per tant, per a alguns aquesta seria la demostració que el pensament crític no serveix per a res i és totalment prescindible. La qüestió és que tal vegada ja no necessitem res més que sigui consumible. Fins i tot en sentit estrictament econòmic i material, podríem defensar l'anterior, i dir que els problemes d'accés a béns materials per a una vida digna que tenen una bona part dels habitants del planeta no són problemes de producció sinó de mala distribució. Així, i fins i tot en aquest cas extrem, el retret que no serveix per a res pràctic, material, ja no seria un retret defensable.

Si hem de defensar una activitat inútil des del punt de vista productiu, aleshores podem recordar que la dependència exclusiva de la materialitat, de la naturalesa animal, va acabar amb els primers que parlaren, o pintaren un dibuix dintre de la cova o s'acariciaren mirant-se als ulls sense dir res. I des de llavors, malgrat que de vegades ens costi creure-ho a la vista d'alguns episodis històrics, hem estat alguna cosa més que uns bocins de carn, pell i ossos, més que pura materialitat animal.

Des d'aquell moment, des que som persones, l'adaptabilitat racional mitjançant el pensament és un valor (fins i tot productiu, no s'ha de negar-ho), i pensar és així una eina per a l'adaptabilitat. Aleshores, d'aquesta manera, ja tenim una resposta al perquè serveix pensar críticament.

Idea: la ironia és distanciament per captar millor el conjunt i no tan

sols els detalls; la utopia no es troba en el futur, sinó en el fet de captar els detalls del present com a part d'un conjunt que el supera; el pensament crític no es justifica amb el fet d'aconseguir que tothom ho sigui, sinó a viure lliurement d'acord amb l'únic criteri que li dóna sentit: la nostra raó (racionalitat) en l'exercici lliure de la seva llibertat (és a dir: poder escapar de les seves determinacions).

El punt final m'agradaria que el posés un fragment d'un pensador alemany, fragment que crec que mostra clarament una perspectiva que permet una distància irònica de

les coses i així permet posar en el seu lloc el que som i el que fem, cada dia, sobre aquesta terra.

Diu així:

«En algun apartat racó de l'univers, escampat en innumbrables sistemes solars centellejants, hi va haver una vegada un astre en el qual animals astuts inventaren el conèixer. Fou el minut més superb i mentider de la «història universal»: però, al cap i a la fi sols un minut. Després de respirar la naturalesa un parell de vegades, l'astre s'entumí i els animals astuts hagueren de perir. — Algú podria

inventar una faula com aquesta i, malgrat tot, no hauria il·lustrat suficientment quant lamentable, quant ombriu i caduc, quant inútil i arbitrari és l'aspecte que té l'intel·lecte humà dintre de la naturalesa; hi va haver eternitats en les quals no existí; quan de nou s'hagi acabat, no haurà succeït res. Ja que no hi ha per aquest intel·lecte cap missió ulterior que el condueixi més enllà de la vida humana».

És a dir: més enllà del que som, i per això té sentit i val la pena exercir el fet de ser humà, pensar críticament. ♦

Butlleta de subscripció a l'ARC

La subscripció anual a la revista L'Arc té un preu de 1.500 ptes., i se'n publicaran tres números l'any.

Revista L'Arc. ICE (UIB). C/ de Miquel dels Sants Oliver, 2. 07071 Palma. Tel. 17 24 08

Nom Cognoms

Adreça Tel.:

CP Població Província

Us dediqueu a la docència? A quin nivell?

Em subscric a la revista L'Arc, a partir del número Mes de 19

Domiciliació bancària Taló nominatiu Gir postal Contra reemborsament

Taló nominatiu núm.

a favor de la revista L'Arc de l'ICE (enviat juntament amb aquesta butlleta)

Gir postal o telegràfic núm.

a favor de la revista L'Arc, de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears

c/c 725-743-58 de Sa Nostra (del qual s'adjunta el resguard a aquesta butlleta)

Butlleta de domiciliació bancària

Nom i cognoms

Codi de compte de client

ENTITAT	OFICINA	DC	COMPTE

Banc/Caixa Agència núm.

CP Població Província

Títular de la subscripció (en cas que sigui diferent del del compte):

Senyors, us agrairé que, amb càrrec al meu compte/llibreta, atengueu, fins a nova ordre, el rebut que periòdicament us presentarà la revista L'Arc, de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, per al pagament de la meua subscripció.

Us salud atentament.

Firma,